

ПІД ЧУЖИМИ ПРАППОРАМИ

Відтіснивши в листопаді 1920 р. збройні формування УНР за Збруч, Москва негайно почала оформлювати окупацію українських теренів. Насамперед 28 грудня 1920 р. підписала договір про так званий союз з УСРР як шлях для легітимізації останньої на міжнародній арені. У цьому документі, зокрема, зазначалося, що «РСФРР і УСРР вступають між собою в військовий та господарський союз. Обидві держави вважають необхідним оголосити, що всі загальні зобов'язання, які вони в майбутньому будуть брати, можуть обумовлюватися лише спільністю інтересів робітників і селян республік, що уклали цей союзний договір, і що з самого факту старої належності УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не впливає ніяких зобов'язань до кого б то не було»²⁷⁶.

А далі йшлося про те, що «для кращого здійснення зазначеної мети обидва Уряди оголошують об'єднаними такі комісаріати: 1) Військових та морських справ, 2) Вищу раду Народного Господарства, 3) Зовнішньої торгівлі, 4) Фінансів, 5) Праці, 6) Шляхів, та 7) Пошт і телеграфів». Водночас «об'єднані народні комісаріати входять до складу Раднаркому РСФРР і мають у Раді Народних Комісарів УСРР своїх уповноважених, які затверджуються і контролюються Українським ЦВК та з'їздом Рад. Порядок і форма внутрішнього управління об'єднаних комісаріатів встановлюється особливими угодами між обома урядами. Керівництво і контроль об'єднаних комісаріатів здійснюється через всеросійські з'їзди Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, а також ВЦВК, до яких УСРР надсилає своїх представників на підставі постанови Всеросійського з'їзду Рад»²⁷⁷.

Формальне оформлення вже усталеного стану речей проявилось не тільки в тому, що роком раніше на теренах «самостійної» УСРР поширили дію декретів РСФРР і цим повністю включили народногосподарський комплекс України до складу Росії, але й у намаганні деукраїнізу-

²⁷⁶ Українська РСР на міжнародній арені (Київ, 1966), 227.

²⁷⁷ Українська РСР..., 227.

вати його основні галузі, передовсім українську залізницю. Спеціальним наказом від 13 жовтня 1920 р. ленінський нарком Троцький велів керівникові новоствореної структури в Харкові Дронговському не пізніше 25 листопада 1920 р. «представити ЦНКМОН персональные списки лиц, подлежащих снятию с дорог Украины и откомандированию на дороги Севера»²⁷⁸. За задумом Москви, нібито «штучно створені шовіністичні настрої, непереборні за умови залишення компактних національних груп на Україні, легко викорінюються шляхом разового переміщення малоросів у великоросійські області, що призведе до їхньої швидкої асиміляції»²⁷⁹. Відтак станом на 1 січня 1931 р. зі 115 осіб керівного складу українських залізниць було 35 українців і 67 росіянів²⁸⁰.

Водночас Москва спробувала розчленувати українські етнічні землі. Проект комісії Всеросійського виконавчого комітету з районування передбачав створити на них два адміністративно-територіальні утворення: Південно-Західну область із центром у Києві, куди мав відійти й Крим, і Південну гірничо-промислову із центром у Харкові, до якої віднесли б і Азово-Чорноморський регіон. Це дещо нагадувало традицію царського самодержавства, яке через губерніяльний поділ розшматувало єдине українське етнічне тіло. Проте у столиці УСРР Харкові цей проект не прийняли, бо він, мовляв, «недоцільний ні з економічної, ні з політичної точки зору»²⁸¹.

Тим часом Москва фактично перебрала на себе компетенцію вирішувати всі питання господарського життя «самостійної» УСРР. Скажімо, декрет РСФРР від грудня 1921 р. про єдиний бюджет передбачав однакові податки й акцизи для всіх республік, ліквідацію митних кордонів і вільний обіг товарів. Великі підприємства південного сходу УСРР було об'єднано в трести, підпорядковані Москві. Фактично весь Донбас перейшов у віддання більшовицької Росії, як і трест «Дніпроліс» у межах УСРР. А 10 лютого 1922 р. Рада праці й оборони РСФРР ухвалила порядок ведення заготівель на території України. Відтоді до Росії вивозили всі матеріальні цінності на основі ухвал її уряду, і там вирішували, чи відправляти їх за кордон.

Важливим інструментом у політичних комбінаціях Москви стає український хліб. Так, в обмін на нього уже восени 1920 р. російські більшовики зажадали від Латвії визнання УСРР. При цьому особливо наголошувалося: «...Насамперед необхідно було б, щоб Латвія відмо-

---

²⁷⁸ ЦДАВОВ України. Ф. 183. Оп. 5. Спр. 86. Арк. 1.

²⁷⁹ ЦДАВОВ України. Ф. 183. Оп. 5. Спр. 86. Арк. 3.

²⁸⁰ ЦДАВОВУ. Ф. 183. Оп. 4. Спр. 549. Арк. 13–16.

²⁸¹ ЦДАВОВУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 319. Арк. 58–59 зв.

вилася від політики визнання і підтримки Петлюри»²⁸². А підписана 18 березня 1921 р. в Ризі російсько-польська угода водночас ліквідувала союзний Варшавський договір від 21 квітня 1920 р. між Річчю Посполитою й УНР. Це означало, що Варшава більше не визнає УНР і входить у міждержавні відносини з УСРР як союзної держави РСФРР.

Акції для підтримки свого міжнародного іміджу за рахунок українського хліба російські більшовики здійснюватимуть і далі. Так, напередодні III Конгресу Комінтерну Москва у травні 1921 р. вимагає «в ударному темпі дати десять мільйонів пудів хліба». У червні додається завдання ще на чотири мільйони пудів, у липні ставиться вимога про щоденне вивезення з УСРР щонайменше 74 вагонів хліба, а згодом до ста вагонів²⁸³. Український хліб використовувався для тиску під час переговорів з Англією, Італією, Туреччиною, Фінляндією. Японією... Постановою ЦК РКП(б) від 13 вересня 1923 р. у зв'язку зі спробою експортувати більшовицьку революцію в Європу передбачалося «якомога швидше перекинути в Німеччину 10 мільйонів пудів хліба (пшениці й жита)»²⁸⁴.

Але найважливішим було для Москви нагодувати українським хлібом зголоднілу Росію. На заваді цьому став зрослий повстанський рух в Україні. Тож 4 січня 1921 р. командуючому Південним фронтом Фрунзе Москва доручила кинути всі війська для повного розгрому повстанців, яких російські більшовиків називали бандитами. А 5 серпня 1921 р. в столиці РСФРР підписано наказ про переорганізацію військ ВНК України, що було викликано особливим становищем України²⁸⁵. На засіданні політбюро ЦК РКП(б) 8 грудня 1921 р. головний чекіст Росії Дзержинській доповідав про застосування в Україні нового положення про смертні вироки: в боях було заплачено життям 444 отаманів, 9444 повстанців, ще 510 патріотів чекісти розстріляли за вироком «трійок», всього загинуло від московської кулі 29 612 осіб. Це була відповідь на акції нескорених, які тоді виявилися загрозливими для Москви: повстанці вбили 3785 представників влади, поранили 745, а 1475 учасників каральних підрозділів перейшли на їхній бік²⁸⁶.

²⁸² ЦДАВОВУ. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 2.

²⁸³ ЦДАВОВУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 13, 3, 1, 2, 8.

²⁸⁴ Источник 5 (Москва, 1995), 29.

²⁸⁵ І. Білас, «Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.», *Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, кн. 2 (Київ, 1994), 110.

²⁸⁶ В. Сергійчук, *Нариси з історії України* (Київ, 2021), 441.

Ленін тоді ясно вказав, яким чином забирати український хліб: «Треба докорінно змінити (систему забезпечення армії. — В. С.): перестати давати будь-що. Ні хліба, ні одягу, ні взуття. Сказати червоноармійцю: або забирайся зараз пішки “без нічого”, або чекай 1 рік на 1/8 фунта без одягу, без взуття. Тоді він піде сам і пішки»²⁸⁷. Зрозуміло, що викачування у таких обсягах хліба спустошило в УСРР всі запаси продовольства. Це й стало головною причиною голоду 1921–1923 рр., який забрав 3,5 мільйона людських життів.

Українська еміграція не могла протистояти такому масштабному злочину, особливо після невдачі Другого зимового походу Армії УНР у листопаді 1921 р., проте сподівалася повернутися на батьківщину. Утім, за задумом Симона Петлюри, до України не могло повернутися жодного неграмотного, тому інтерновані українські вояки вступали не тільки до чужих університетів, але й до своїх, закладених у Європі: Українського вільного університету у Відні (згодом перенесеного до Праги), Української господарської академії в Подебрадах, Українського високого педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова в Празі...

Це занепокоїло Москву, і вже в січні 1922 р. більшовицьке керівництво УСРР одержало директиву розробити комплекс заходів для повернення на батьківщину петлюрівських емігрантів. Насамперед залучили чекістів із так званих дипломатичних місій УСРР, головним завданням яких було зав'язати широкі зв'язки з політичними, культурними й науковими діячами України, які вимушено опинилися на чужині, зваблюючи їх повертатися в УСРР. Водночас передбачалося замінити «українським професорам-націоналістам висилання за кордон висиланням у віддалені пункти РСФРР», як і було запропоновано ЦК КП(б)У, щоб не зірвати операції розкладу української еміграції в Європі²⁸⁸.

Аби прихилити до себе тисячі українських вояків, які опинилися в Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Туреччині, в УСРР розпочинають широкомасштабну гру в так звану українізацію армійських підрозділів. Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 29 травня 1922 р. передбачалося зберегти школу червоних старшин, у якій учили команд українською мовою. Крім того, визнано необхідним «ввести в усіх військово-навчальних закладах в Україні обов'язкове вивчення

---

²⁸⁷ Д. Волкогонов, *Семь вождей*, т. 1 (Москва, 1995), 140.

²⁸⁸ Лубянка. Сталин и ВЧК — ГПУ — ОГПУ — НКВД. Январь 1922 — декабрь 1936 (М., 2003), 71.

української мови»²⁸⁹. Заходи, вжиті більшовицькою владою, порідили петлюрівську еміграцію: частина перейшла на радянську платформу, частина подрібнилася на невеликі групки, що заявили про свою незалежність від уряду УНР в екзилі. Деякі з них, хоч і не прийняли ідеології більшовицької влади, однак були готові співпрацювати з нею. Саме із цієї частини української еміграції в середині 1922 р. з'явилася значна група так званих *зміновіхівців*, які за матеріальної підтримки Москви швидко розвивалися²⁹⁰.

Щоб подолати спротив своїм планам в Україні, Москва навіть вдалася в серпні 1921 р. до чистки членів КП(б)У: 21 260 партійців, 22 % її кількісного складу, виключили з партії. А на їхнє місце надіслали тисячі російських більшовиків. Тільки з московських військових наркоматів до кінця 1921 р. прибуло понад 3 тисячі осіб, за діяльністю яких пильнував Дзержинській, неодноразово навідуючись в Україну власною персоною. Це було тоді, коли московська влада розголосила на весь світ про створення добровільного союзу братських республік. Сам документ, ухвалений 30 грудня 1922 р. в Москві, мав попередній характер²⁹¹. Тільки після остаточного затвердження на II Всесоюзному з'їзді рад тексту Декларації та його ратифікації всіма суб'єктами союзного договору можна було б говорити про створення СРСР, бо це відповідає б нормам міжнародного права. Але Москва грубо знехтувала ними, змусивши з'їзди рад чотирьох республік ратифікувати *лише проєкт*, ухвалений 6 липня 1923 р. II сесією ЦВК Союзу РСР 1-го скликання для затвердження II Всесоюзним з'їздом рад. Як і ухвалений цією сесією ЦВК СРСР текст Основного Закону (Конституції) СРСР, що його таки пропонувалося «внести на остаточне затвердження II З'їзду Рад Союзу РСР»²⁹².

Тож «господар землі української» VIII Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, який відбувся в Харкові 17–20 січня 1924 р., за два тижні до відкриття II Всесоюзного з'їзду рад, потверджує: «Ухвалений I з'їздом Рад договір про заснування Союзу Радянських Соціалістичних Республік і затверджену другою сесією ЦВК Союзу РСР Конституцію Союзу Радянських Соціалістичних Республік ратифікувати, доручивши підписати цю ратифікацію Пре-

²⁸⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 29. Арк. 100.

²⁹⁰ ЦДАВОВУ. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 572. Арк. 100.

²⁹¹ *Історія Радянської Конституції в декретах і постановах радянського уряду. 1917–1936* (Київ, 1937), 216.

²⁹² *Історія Радянської Конституції...*, 225.

зидії *Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету*²⁹³. Отже, УСРР, РСФРР, БСРР та ЗСФРР ратифікують документ, якого ще в природі не існує, бо він буде затверджений в остаточній редакції тільки 31 січня 1924 р. на II Всесоюзному з'їзді рад.

Підтримуючи ленінську концепцію створення СРСР, українські комуністи розраховували, що в ньому все буде на рівних правах, відтак УСРР зможе мати дипломатичні представництва за кордоном. Однак уже з перших днів 1923 р. у Харкові мали можливість переконатися у зворотному: Москва, навіть не дочекавшись остаточного рішення (було багато зауважень і доповнень до проекту Декларації про створення Союзу РСР), не кажучи вже про ратифікацію цього документа, демонстративно ігнорувала присутність дипломатів УСРР за кордоном.

Але не тільки цим відлунилося створення СРСР для українців за межами УСРР. Їх почали тихою сапою відрізати від основного масиву розселення новими адміністративними кордонами. Так, політбюро ЦК РКП(б) 29 липня 1924 р. розглянуло питання про утворення за рахунок українських земель Молдавської СРР. Це утворення важко було назвати молдавським — молдаван у ньому налічувалося лише 31,56 %, або 172 514 осіб. Основна маса населення — українці, їх було 271 562, або 49,69 %. Росіяни становили 6,71, євреї — 7,94, німці — 1,88, поляки — 0,81, болгары — 1,1, інші національності — 0,3 %. У місті Балті, столиці МАСРР, на 17 178 мешканців припадало лише 13 молдаван.

На згаданому засіданні стало зрозумілим, чому політбюро ЦК РКП(б) з кінця 1923 р. регулярно поверталось до питання Донбасу: під надуманими приводами запропоновано передати від УСРР до складу РСФРР Таганрозький й Олександрово-Грушевський округи, тоді як пропозицію включити до складу УСРР Белгородський і Грайворонський повіти проігноровано, «враховуючи економічне та побутове тяжіння населення».

Водночас, намагаючись розпорошити й зденаціоналізувати українство, Москва 1925 р. ухвалює широкомасштабний план переселення з України протягом десяти наступних років майже двох мільйонів осіб: до Сибірського краю — 707 900, Далекосхідного — 353 500, Казахстану й Башкортостану — 296 000, Середньої Азії — 281 000, Поволжя — 225 000, Північного Кавказу — 52 000 і на Урал — 45 000²⁹⁴. Натомість українські землі прискорено заселяють іншими етносами, особливо

²⁹³ Цит. за: В. Сергійчук, *Нариси з історії України* (Київ, 2021), 444.

²⁹⁴ ЦДАВОВУ. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 199. Арк. 17.

південь і схід України, де закладаються великі промислові гіганти. Хмари вербувальників розлітаються по всіх регіонах Росії й Білорусі, щоб набрати побільше робочої сили насамперед для Донбасу.

З утвердженням нової економічної політики український хліб, як і раніше, у все більших обсягах спрямовувався для задоволення споживчого попиту союзних республік. Так, у 1926–1927 господарському році з УСРР планувалося вивезти 16,5 млн пудів пшениці, але вже з 1 липня до 20 листопада 1926 р. фактично було відправлено 24 млн пудів. Наркомторг СРСР намітив збільшити цей показник до 32,5 млн пудів, тобто на 100 %²⁹⁵.

Проти непосильних хлібозаготівель українські селяни знову почали протестувати, тож наприкінці 1920-х рр. піднявся повстанський рух. На початку березня 1930 р. антирадянські виступи відбувалися у 18 округах і 110 районах УСРР, тобто майже третина її території була охоплена виступами проти влади, у яких взяло участь близько 5 % мешканців. Хліборобська гідність, яку українці оберігали віками й поколіннями, не влаштовувала носіїв більшовицької ідеології, що сповідували, прикриваючись принципами соціальної справедливості, небачений досі тоталітаризм.

Тому російські більшовики вдалися до брутальних репресій, спрямованих насамперед проти найкращих господарів, котрих віднесли до розряду так званих куркулів. Саме їх почали переслідувати, коли ті відмовилися скоритися повальній колективізації, що означала погибель українського хліборобства. Цю страшну інквізицію доручили найбездарнішій люмпенізованій частині села, котра завжди ласилася на чуже, не проливаючи власного поту. І такі ледацюги, п'яниці знайшлися, на жаль, у кожному селі. Вони записалися «червоними сватами» й почали під приводом «розкуркулення» грабувати майно найсумлінніших селян, створене багатолітньою важкою працею. Самих же господарів виселяли на необжиті й неосвоєні терени Європейської Росії. Основними районами поселення «розкуркулених» українських селян у 1930 р. були Північний, Західносибірський, Східносибірський, Далекосхідний краї, Якутія, тобто найвіддаленіші північні та східні регіони Росії. Депортовані туди українські селяни були приречені на нелюдські умови існування, що спричинило надзвичайно високу смертність і каліцтво. Такі ж жахливі умови були і на Уралі, куди тільки з 1 червня до 19 липня

---

²⁹⁵ В. Сергійчук, «Український хлібний експорт як один з головних чинників Голодомору-геноциду в 1932–1933 роках», в *Український хліб на експорт: 1932–1933* (Київ: Сергійчук М. І., 2006), 6.

1931 р. було завезено з України 32 127 родин (131 236 осіб), з Північного Кавказу — 15 400 (71 658)²⁹⁶.

Загалом у 1930–1931 рр. з УСРР було вислано 63 817 «куркульських» родин, 16,7 % від загальної кількості спецпереселенців. У Північний край вислали 19 658 родин, на Урал — 32 127, у Західний Сибір — 6556, у Східний Сибір — 5056, в Якутію — 97, в Далекосхідний край — 323 родини. Водночас із закаспійських республік до УСРР в 1931 р. вислали 3444 родини так званих баїв (15 111 осіб). В Амвросіївському районі на Донеччині організувалася чехословацька комуна чисельністю 286 осіб²⁹⁷.

Вимушена коренізація національних окраїн, до якої російські більшовики вдалися з 1923 р., щоб не втратити контроль над стихійним духовним відродженням народів, упокорених колись царським самодержавством, дала можливість багатьом українцям повернутися до батьківського коріння. Про це наочно свідчив і масовий рух пролетаріату за українську радянську культуру: культпоходи артемівських, сталінських, луганських робітників, зустрічі пролетарів з українськими письменниками, представниками української науки, поширення української преси й української книжки. Проте саме розмах українізації — від Балтики до Тихого океану — налякав російських більшовиків. Особливо їх турбувало те, що паростки українізації буйно проростали в індустріальних центрах України. І якщо в Москві й Ленінграді українські колонії склалися в основному зі студентів, червоноармійців, почасти зі службовців, відповідно «пролетарське ядро дуже слабе в них», то на Північному Кавказі ситуація була іншою: скажімо, в Ростові-на-Дону основою громади був український пролетаріат. Усе відбувалося стихійно й творилося самими масами.

Більшовицька влада спочатку не звертала на це особливої уваги, дивилася крізь пальці: хай, мовляв, «хахли» балуються своєю рідною мовою й культурою. Сталін же знав з власного досвіду, що таке український робітничий рух за межами України. Йому було відомо, яку грізну силу становили українські робітники Путіловського заводу в Петрограді 1917 р. Тоді вони вимагали: *«В інтересах розвитку класової боротьби і продукційних сил на Україні добиватися національно-територіальної автономії України з гарантією громадських і національних прав інших народів, що живуть на Українській землі; привітати Українську Центральну Раду в Києві, яка заводить авто-*

---

²⁹⁶ І. Плотников, «Как ликвидировали кулачество на Урале», *Отечественная история*, № 4 (1993): 162.

²⁹⁷ В. Сергійчук, *Нариси з історії України*, 485.

номію на Україні; вітати Центральний Комітет У. С. Д. Р. Партії як провідника українського пролетаріату в його боротьбі за соціалістичне визволення...»²⁹⁸.

А тут ще й робітники харківських заводів — паровозобудівного, державного електричного та «Серп і молот» — підписуються 26 лютого 1931 р. під листом групи делегатів XIII Всеукраїнського з'їзду рад, де ще рішучіше поставлено питання про права українства. Зокрема, вони вимагали від уряду УСРР оприлюднити його позицію щодо української радянської державності: «Чи буде УСРР і далі (в перехідному періоді) розвиватися в напрямку економічної, політичної і культурної консолідації її в державу диктатури пролетаріату України, чи навпаки, вже нині відбувається заперечення цієї державності?»²⁹⁹. Зазначивши, що промислові гіганти в Росії будуються за рахунок мускулів українських робітників, автори листа застерігали: «з такою експлуатацією робітничий клас України і бідняцько-середняцькі прошарки села довго миритися не будуть», тим паче, що з України більше всього взято позики і менше всього тут побудовано. А тому «...уряду давно пора взятися за побудову української радянської державності. Треба негайно взятися за організацію господарства в республіканському масштабі, погоджуючи лише свої плани із союзним урядом, а управління й організацію господарства взяти в свої руки»³⁰⁰. Згадали і про те, що необхідно висувати на керівні посади кадри з місцевого населення, бо не приведе до добра постійний притік росіян для керування українцями. У листі ще раз наголошувалося: «Треба будувати українську радянську державність, оскільки вже давно пора. Українську радянську державність треба будувати, оскільки вона лише тільки розпочата, а в нас і донині балакають тільки про мову, культуру, хоча, звичайно, і це елементи державності.

Російський шовінізм треба так скрутити, щоб йому нічим було дихати, а з українським ми також справимося, будемо лише менше балакати про те, кого і з якого боку бити; фраза завжди залишається фразою, а практичної боротьби не здійснюється. Ми вимагаємо точних відповідей на поставлені питання»³⁰¹.

Отже, на міський пролетаріат Росії Сталін міг покластися, але на кадровий потенціал пролетаріату національних окраїн, насамперед українців, — ніколи. З початком коренізації пролетаріат в УСРР все більше

²⁹⁸ *Робітничая газета*, 23 квітня, Київ, 1917.

²⁹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4171. Арк. 10.

³⁰⁰ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4171. Арк. 16, 18.

³⁰¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4171. Арк. 19.

усвідомлював себе українським. Ось чому 11 серпня 1932 р. Сталін писав Кагановичу: «Якщо не візьмемося тепер-таки за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити»³⁰². Знайшовши привід — невиконання непосильних планів хлібозаготівлі — кремлівська влада 14 грудня 1932 р. постановою ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР припиняє українізацію на Північному Кавказі. Цим документом, підписаним Сталіним і Молотовим, вимагалось «негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів українських районів, а також усі існуючі газети і журнали з української мови на російську як зрозумілішу для кубанців, підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову»³⁰³. Наступного дня Сталін і Молотов підписали нову ухвалу, яка призупиняла українізацію в Далекосхідному краї, Центрально-Чорноземній області та Казахській АСРР³⁰⁴.

Цей процес супроводжував, а потім став різко переганяти за своїми темпами штучно організований Голодомор в Україні, на Кубані та в інших місцях розселення українців поза межами УСРР. Насамперед вилучали продовольство. Аби добитися виконання нереальних планів хлібозаготівель, російські більшовики, крім того, запровадили так звані чорні дошки. Збройною силою оточували населені пункти й вивозили звідти всі продукти з торговельної мережі, а найнепокірніших заарештовували.

Масово цю каральну операцію провели найперше на Кубані. Так, 4 листопада бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б) за участю Лазаря Кагановича й Анастаса Мікояна ухвалює рішення занести на «чорні дошки» перші три станиці, які, на думку більшовицьких функціонерів, саботують хлібозаготівлі. У самій Україні нелюдський режим «чорних дощок» відчували на собі понад десять мільйонів селян. А 6 грудня 1932 р. Раднарком УСРР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову за підписами Чубаря та Косіора «Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі»: Вербка Павлоградського та Гаврилівка Межівського району Дніпропетровської області, Лютенька Гадяцького і Кам'яні Потоки Кременчуцького району Харківської області, Святотроїцьке Троїцького та Піски Баштанського району Одеської області. Раднарком УСРР пішов ще далі, ухваливши 1 грудня 1932 р. постанову про вилучення картоплі, виданої на трудодні. А остаточним ударом по голодному селу стала телеграма Сталіна від

---

³⁰² Сталін и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. (М., 2001), 274.

³⁰³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 5282. Арк. 4.

³⁰⁴ Там само.

1 січня 1933 р. до ЦК КП(б)У про добровільну здачу нібито прихованого хліба. Після неї в українських селян вимітали геть усе їстівне, прирікаючи їх на голодну смерть.

Відібравши в українського населення все до крихти, влада заборонила йому добувати засоби для існування в інших регіонах СРСР. Підписана Сталіним і Молотовим постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 22 січня 1933 р. про *заборону виїзду* стосувалася селян України й Кубані. Цим документом каральним органам доручалося арештовувати тих «селян України і Північного Кавказу, що пробралися на північ», а після того, коли серед них будуть відібрані «контрреволюційні елементи, повертати інших у місця їхнього проживання». Заборону виїжджати по хліб політбюро ЦК КП(б)У відмінило тільки 2 жовтня 1933 р., після того, як уповноважений Наркомату шляхів сполучення в УСРР Лавріщев звернувся з відповідним запитом до українських властей³⁰⁵.

Більшовицька влада *свідомо замовчувала* правду про Голодомор перед світовою громадськістю, яка могла б надати продовольчу допомогу голодуючим. Відомо, що частині голодних українських селян вдалося прорватися через радянський кордон до Польщі й Румунії. Вони й розповіли про жахіття, що творяться на їхній батьківщині.

Аби заперечити факт штучного голоду — геноциду українців, більшовицькі вожді вдаються до широкомасштабної системи дезінформації, втягуючи у цю ганебну справу визначних діячів світової культури: Ромена Роллана, Бернарда Шоу, прем'єр-міністра Франції Едуарда Ерріо. Це саме вони після ознайомлення зі спеціально підготовленими об'єктами переконували світ у відсутності голоду в Україні. Зокрема, у доповідній радянського дипломата Величка, який супроводжував Ерріо в поїзді Україною, зазначалося, що той *«цікавився тим, що йому показували, і тим, що він бачив з вікна вагона чи з автомобіля»*³⁰⁶.

Більшовицької влада *свідомо не допускала матеріальної допомоги для голодуючих в Україні*, яку організовувала наша еміграція. Водночас влада гріла на цій трагедії руки, організувавши систему «Торгсинів», які фактично за безцінь скуповували в голодних людей золото, срібло та інші коштовності. 33 тонни золота і 1420 тонн срібла було таким чином вилучено у населення.

Із весни 1933 р. українські села перетворилися на страшні пустки. До осені це видовище стало ще жахливішим: цілі села, особливо в степовій частині України, залишилися практично безлюдними. За матері-

³⁰⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 323. Арк. 269.

³⁰⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6204. Арк. 111.

алами судової статистично-криміналістичної експертизи, в УСРР та на українських розселеннях Північного Кавказу в 1932–1933 рр. загинуло від Голодомору-геноциду 10,5 мільйона осіб³⁰⁷.

Зрозуміло, Москву це питання хвилювало лише в плані відсутності робочої сили, яка має обробляти безлюдний чорнозем. Необхідно було переселити на ці терени тих, хто вирощуватиме хліб, відновить тваринництво. І передовсім це мали бути вихідці з неукраїнських регіонів. Цією проблемою в 1933 р. найактивніше опікувався Лазар Каганович, який доповідав про хід переселення в Україну і на Північний Кавказ на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 15 жовтня 1933 р. До цієї теми в Кремлі повертатимуться 21, 28 жовтня, 1, 9, 23 листопада 1933 р.³⁰⁸

Одним з дієвих інструментів Москви для розмивання суцільної української етнічної території, зокрема, в південно-східних областях України, було так зване *доприселення*. Вперше його апробували в кубанській станиці Полтавська. Після виселення її населення до Казахстану на початку 1933 р. туди заселили звільнених в запас червоноармійців й ветеранів ОДПУ: по 350 осіб з Ленінградського, Білоруського й Московського військових округів, 250 — з Українського і 200 — з Приволзького. Наприкінці місяця їх уже налічувалось там понад дві тисячі. При цьому особливо наголошувалося, що «уродженці Північного Кавказу й України вербуванню не підлягають»³⁰⁹. Згодом, 27 серпня 1933 р., політбюро ЦК РКП(б) ухвалило спеціальне рішення «Про вербування червоноармійців і молодших командирів для переселення в райони Північно-Кавказького краю»³¹⁰.

Проаналізувавши тогочасну ситуацію, свідок трагічних подій Голодомору 1932–1933 рр., консул Італії в Харкові Сержіо Граденіго писав: «Нинішнє лихоліття спричиниться до колонізації України переважно

---

³⁰⁷ *Геноцид українців 1932–1933: за матеріалами досудових розслідувань* (Київ: Національна академія правових наук, 2021), 510. **Примітка.** В українській історичній науці побутує й інша думка про кількість втрат в період Голодомору 1932–1933 р. Дослідник С. Кульчицький застановився на цифрі 3,9 млн осіб як прямі втрати від голоду. Див.: Станіслав Кульчицький, *Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення* (Київ: Наш час, 2008) ; Станіслав Кульчицький та Геннадій Єфіменко, *Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2003), 192. Проте, для дослідження проблеми вони використовували лише демографічні дані, інших джерел автори не опрацьовували.

³⁰⁸ Політбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки дня засідань 1919–1952. Каталог. Т. II: 1930–1939 (М., 2001), 468, 475, 478, 480, 484.

³⁰⁹ Цит. за: В. Чуркин, “Неизвестная война”, *Дон*, № 7 (1991), 145.

³¹⁰ ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки дня засідань 1919–1952. Каталог. Т. II: 1930–1939. (М., 2001), 456.

росіянами. Вона змінить її етнографічний характер. У майбутньому, можливо найближчому, більше не говоритимуть ні про Україну, ні про український народ, а отже, і про українське питання, оскільки Україна фактично перетвориться на російський регіон»³¹¹.

Про боротьбу з українським націоналізмом можна було говорити скільки завгодно, аби менше часу залишалося на підбиття реальних підсумків більшовицького «господарювання», бо приріст промислової продукції у роки першої радянської п'ятирічки рік-у-рік зменшувався. Особливо провальними виявилися плани видобутку донецького вугілля. Якщо у 1927 р. розраховували спершу підняти цей щорічний показник з 27 до 53 млн тонн, а потім вирішили стрибнути аж до 80 млн, то у 1932 р. результат становив лише 45 млн тонн. Не кращими були досягнення української металургії: замість того щоб виплавити у 1933 р. 6,6 млн тонн чавуну, насправді мали лише 4,3 млн тонн. Не виконувалися плани випуску тракторів, комбайнів, паровозів, інших машин та обладнання. Дуже повільно освоювалася нова військова техніка, зокрема, бронетанкова, яку на основі заокеанських зразків виготовляв Харківський паровозобудівний завод. І якраз гаслами про збільшення видобутку вугілля, виплавки металу затінювалася реальна боротьба з українською присутністю в тому ж Донбасі. Рекорди Олексія Стаханова, на які працювала вся шахта, виконання й перевиконання конкретних виробничих завдань, планів, тепер уже другої п'ятирічки, зазвичай каторжною працею репресованих — все це стало масовим явищем окомозамилування. «Стахановський рух» дезорганізував роботу не лише окремих підприємств, а й усього народного господарства. Бо для показухи з рекордними виробітками залучали ресурси, заплановані для інших підприємств і колективів. Гонитва за високими врожайями в сільському господарстві спричинила масові приписки, приховування додаткових посівів культур. Таке ж творилося на транспорті, в будівництві. Але більшовицька преса цього показувати не могла.

Українізацію, передусім Донбасу, остаточно зупинили. Розв'язавши руки тим русифікаторам, які саботували коренізацію українців цього регіону. У планах розвитку освіти на другу п'ятирічку зникають навіть згадки про українські школи. 1933–1934 навчального року 2202 школи Донецької області, яка тоді включала і територію нинішньої Луганської, мали 397 846 українських дітей і 135 663 російських. У 1934–1935 н. р. в регіоні додалося 28 нових шкіл, відтак освіту там здобувало 440 093 учні українського походження і 208 675 — російського. 1935–

³¹¹ Андреа Граціозі, упоряд., *Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 роки* (Харків: Фоліо, 2007), 165.

1936 н. р. додалося ще 28 нових шкіл, і у 2458 закладах вже вчилися 470 001 українець і 234 171 росіянин³¹². Загальна тенденція, яка, очевидно, найбільше зачепила саме Донеччину, спостерігалася в цілому по УСРР у вказані три навчальні роки. У 1933–1934 н. р. в 20 452 школах навчалося рідною мовою 3 579 334 українські дитини і 425 300 російських. У 1934–1935 н. р. в 21 690 школах було 3 885 265 учнів українського походження і 54 756 російського. В 1935–1936 н. р. у 21 571 школі вчилася 411 449 українців і 624 539 росіян³¹³.

Обезземеливши селян, влада намагалася перетворити їх на пролетаріат, залежний винятково від працедавця. Продовжувалася практика завезення й підготовки робочої сили для Донбасу за рахунок контингенту переважно з-за меж України. Цю масу, навіть з етнічних українських теренів, вже тоді переплавляли на так званий *народ Донбасу*... а українців УСРР Москва й надалі репресіями й переселеннями намагатиметься переплавити на нову спільноту — радянський народ. Уже в такому означенні вони збудують нові гіганти промисловості, освоївши багато найновіших напрямків машинобудування, зокрема, авіа- й танкобудування. За завданням партії у сільському господарстві візьмуться навіть вирощувати бавовну, а скрізь у школах заведуть як обов'язкову російську мову, щоб швидше досягнути «величні плани побудови комуністичного майбутнього»...

Українці ж інших регіонів, потрапивши після Першої світової війни під окупацію інших сусідів, жили під чужими прапорами в капіталістичних умовах. Ще з осені 1918 р. до Румунії відійшли Північна Буковина й Південна Бессарабія. Намагання російських більшовиків розгойдати в цих регіонах політичну ситуацію не увінчалися успіхом. Зокрема, провалилася спроба Татарбунарського повстання в 1924 р. А створена тоді ж в УСРР Молдавська автономія не стала притягальною силою для мешканців Румунії. Тому румунська влада могла на вільну руку здійснювати на окупованих теренах румунізацію національних меншин. Уже в 1926–1927 н. р. в українських селах Буковини не залишилося жодної початкової школи з рідною мовою викладання — всі були румунізовані. За тогочасним румунським законодавством українці мали «забути» свою мову, а їхні діти могли вчитися лише в державних чи приватних школах з румунською мовою викладання. Влада також сприяла тим, хто змінював свої прізвища на румунські, бо ж від початку 30-х років навіть назва «українці» була під забороною.

---

³¹² *Освіта на Україні в цифрах* (Харків, 1936), 24.

³¹³ *Освіта на Україні...*, 25.

А коли держава задекларувала гасло «Румунія для румунів», дискримінація українського населення особливо посилилася: обмежили економічну, політичну, ідеологічну і культурно-освітню діяльність українців. Спеціальний закон «Про захист національної праці» (1938) витісняв корінне населення на окупованих українських землях не лише з державних установ, але й з підприємств. Це прискорювало національну асиміляцію автохтонів-українців. А провідні політики Румунії вже бачили в її складі й те квазіутворення на теренах УРСР, яке звалося Молдавська АРСР, про що наприкінці листопада 1938 р. недвозначно натякав прем'єр-міністр М. Кристя.

Набагато динамічнішим був розвиток тих українських земель, які Рада амбасадорів у березні 1923 р. ухвалила передати Польщі: Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Берестейщини, Волині та Галичини. Своїх обіцянок надати їм автономного статусу Польща не виконала, навпаки, заходилася брутально ліквідовувати там усе українське. Було закрито більшість українських середніх шкіл, дві третини всіх народних українських навчальних закладів перетворили на польсько-українські, ліквідували всі українські кафедри у Львівському університеті, усунули українців від усякої державної служби. Щоб обійняти такі посади, українець мусив стати католиком. Фактично на державному рівні пропагувалося гасло «Польща для поляків», що позбавляло українські терени навіть історичних назв: їх заміняли «Східною Малопольщиною», «Східними кресами»... Відомий польський політик, професор Львівського університету Станіслав Грабський у 1920 р. заявляв: «Я впевнений, що через 25 років української проблеми на східних землях Польської Речі Посполитої не буде»³¹⁴.

Наслідки цієї політики для того ж таки автохтонного населення Східної Галичини були катастрофічними: якщо перед розвалом Австро-Угорської імперії воно мало тут 2418 шкіл рідною мовою, то в 1923-му — уже 1859, у 1927-му — 815, а до 1937-го їх залишилося тільки 352. Не краще було й на Волині: за період з 1932 до 1937 р. кількість українських шкіл зменшилася з 440 до 8.

Варшава штучно збільшувала присутність польського населення на українських теренах, створюючи різні пільги для переселенців, зокрема, завдяки програмі осадництва, яка, за законом від 17 грудня 1920 р., відібрала у споконвічного українського господаря цих угідь сотні тисяч гектарів кращої землі. Роздаючи учасникам польсько-російської війни 1920 р. безоплатно по 45 гектарів землі, надаючи їм пільги для

³¹⁴ Цит. за: В. Сергійчук, *Поляки на Волині в роки Другої світової війни* (Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003), 536.

забудови, влада намагалася вкорінити в українське етнічне тіло польський елемент. Не мав там видів на розвиток і український пролетаріат: у великих містах зазвичай переважали підприємства польської власності, які віддавали перевагу робітникам своєї національності. Те саме склалося і в торгівлі. Українцям залишалося або виїжджати на заробітки, або бути зовсім упослідженими на своїй рідній землі. Сотні тисяч їх покинули у міжвоєнний період батьківщину, до мільйона щороку відправлялися на сезонні заробітки в Європу.

Побільшало української еміграції, і не тільки до вже звичних Канади та Сполучених Штатів Америки. Особливо багато переселенців добиралося до Аргентини. Там українці зазвичай селилися на незаселених лісистих землях двох північних провінцій — Місьйонес та Чако, де стали більшістю тамтешнього сільського населення, вирощували бавовник, тютюн і чай. Заселяли вони й інші аргентинські терени, зокрема: у провінції Мендоса займалися виноградарством, садівництвом, городництвом, у степових провінціях — хліборобством. Багато українців працевлаштовувалось на промислових підприємствах Буенос-Айреса та його передмість.

Утиски українства на його ж одвічних землях викликали спротив. На сході Галичини вже з 1920 р. розпочала гуртувати навколо себе патріотів Українська військова організація, не припинялася повстанська боротьба. Студентське середовище було особливо чутливим до ідей українського націоналізму. Саме звідти лунали найрадикальніші заклики до боротьби. Тож і не дивно, що, переступивши поріг Львівської політехніки восени 1928 р., Степан Бандера саме тут перетворюється зі звичайного гімназиста «в страху на ляха», як тоді говорили. Союз студентства, зокрема й закордонного, з УВО став тим ядром, навколо якого об'єднуються найвідданіші революційній справі, готові покласти життя за Україну. Вони й збираються 28 січня — 2 лютого 1929 р. у Відні, аби задекларувати нову політичну організацію, яка згуртувала б найідейнішу і найздібнішу частину українського суспільства та завершила велику справу визволення української нації, здобувши Самостійну Соборну Українську Державу. Головною життєвою настановою для патріотів стало гасло Декалога, «Десяти заповідей українського націоналіста»: «Здобудеш Українську Державу, або загинеш у боротьбі за неї!»

Головна діяльність ОУН розгорталася на західноукраїнських землях і відповідала напрямам, які уточнюють і деталізують конференції в Празі, Берліні й Данцигу. Провідник Крайової екзекутиви ОУН із середини 1933 р. Степан Бандера розробив розгалужену систему членських кадрів організації та мережу їхньої діяльності на теренах

України. Боротьба розгорталася як проти польської влади, так і проти советської агентури, яка все більше проникала на західноукраїнські землі під крилом комуністичних організацій³¹⁵.

Крайова ексекютива ОУН справді мала підстави дуже серйозно стежити за різними інспіраціями Москви на найзахідніших теренах українського розселення. Більшовицька влада уміло користалася з невдалої національної політики міжвоєнної Польщі, пропагувала нібито підтримку місцевого українства, але робила це поширюючи свій вплив на авторитетних для тамтешнього населення діячів. З-поміж тих, хто співпрацював з російськими більшовиками, була група Євгена Петрушевича та КПЗУ. Більшість функціонерів ЦК КПЗУ перебувала на території УСРР, тому на поїздки до Галичини чи Волині в кошторисі ЦК передбачалися солідні витрати. Наприклад, 1930–1931 господарського року вони становили 120 тисяч доларів. Для фінансування чергового з'їзду КПЗУ виділялося 1400 американських доларів та 12 900 радянських рублів, зокрема: «а) дорога туди і назад на 35 чоловік по 40 доларів і по 140 крб радзнаками; б) добові (харчування, житло) 10 крб на чоловіка в розрахунку 15 день; в) технічне обслуговування — 3000 крб»³¹⁶. Профінансували і три щорічні пленуми ЦК (17 членів і 11 кандидатів) — 3780 доларів, і щомісячні засідання політбюро — 3360 доларів плюс 560 доларів персонально його членам. Витрати на секретаріат сягали 2880 доларів, на організаційний відділ — 1800, на професійний — 4500, на селянський — 4800, на єврейський — 1800, на жіночий — 1320, на військовий — 2400, на молодіжний — 6240 (з'їзд молоді — 1200 доларів і 7800 крб), на легальний агітпроп — 14 400, на нелегальний — 12 000. А ще були різні технічні витрати, як-от 16 800 доларів для потреб округів (Львів (місто), Дрогобич, Борислав, Стрий, Перемишль, Станіслав, Коломия, Львів (округа), Тернопіль, Самбір, Холм, Волинь). Ішли субсидії і для висвітлення становища українського населення на Буковині та Закарпатті. І для підривної діяльності в середовищі української еміграції: Німеччини — 19 200 доларів, Польщі — 30 600, Чехословаччини — 6300³¹⁷.

Митрополит Української греко-католицької церкви Андрей Шептицький ще 1931 року попереджав: «...Сюди прийдуть большевики, будуть переслідувати нашу церкву і її вірних по містах і селах. Нам

³¹⁵ Див.: С. Бандера. *Перспективи української революції* (Київ: Інститут національного державознавства, 1999), 20, 21.

³¹⁶ В. Сергійчук, *Соборна пам'ять України. Календар-альманах на 2021 рік* (Вишгород, 2021), 192–206.

³¹⁷ Там само.

треба готуватись до того, набрати сил і витривалості, щоб боронити нашу Церкву і віру, бо доведеться зазнати многих терпінь, а може й понести смерть...»³¹⁸.

Поряд з ОУН на західноукраїнських теренах мали сильні позиції й інші громадсько-політичні організації. Найпотужнішою з них напередодні Другої світової війни, за визнанням головного управління державної безпеки НКВС СРСР, було Волинське українське об'єднання, яке очолював колишній міністр шляхів сполучення УНР Сергій Тимошенко. На своєму з'їзді в листопаді 1937 р. організація зажадала від польської влади надавати роботу українській інтелігенції, українізувати початкову школу на Волині, одержавити українську приватну гімназію в Рівному, виділяти субвенції для «Просвіти», а також українізувати православну церкву, заснувати теологічну академію і взяти під державну опіку школу псаломщиків в Кременці, підтримувати товариство імені Петра Могили³¹⁹.

По-іншому після Першої світової війни склалася доля українців Закарпаття. Про їхню ситуацію 1919 р., коли ці терени відійшли до Чехословаччини, один з провідників українства о. Августин Волошин відгукувався: *«Ми мусіли шукати якусь реальну розв'язку, притому не хотіли довше бути зв'язаними з Мадярищиною, а наше з'єднання з Україною не було можливості здійснити, головну роль тоді повсюдно грала військова сила, якої у нас не було. Про чехів як народ ми дуже мало знали, але в той час був це єдиний правильний вихід із положення — зв'язати нашу долю з слов'янським народом»³²⁰.*

Завдяки таким подвижникам, як о. Августин Волошин, присипана попелом з чужого вогнища українська іскра на Закарпатті постійно тліла, не гасла, щоб тоді, коли повіє вітер свободи, справді загорітись великим вогнем. До речі, коли А. Волошин усвідомив, що вже не зможе противитися рішенню заокеанських закарпатців, які дорадили приєднати їхню батьківщину до Чехословаччини, то намагався будь-що утримати зв'язок з Україною, підпорядкувати греко-католицькі парафії Мукачівської єпархії Галицькій митрополії.

Очоливши з 27 жовтня 1938 р. провід Карпатської України, Августин Волошин пішов шляхом творення українського парламентариз-

³¹⁸ Цит. за: В. Сергійчук, «Незламний велет духу і нації», Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944) (Київ, 2005), 6.

³¹⁹ Див.: Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. 1939–1941. Т. I (М., 2001), 96.

³²⁰ Цит. за: В. Сергійчук, «Бо свої то за горами — не чужі», в Ликвідація УГКЦ на Закарпатті у документах комуністичних спецслужб. 1944–1949 (Вишгород, 2019), 703.

му за зразком західноєвропейського ХХ ст. Він порушує перед світом справу Великої України, вірячи в те, що «такий великий народ, як український, має право на свою самостійну державу». Саме з його приходом до керма відновленої автономії пришвидшуються процеси національного відродження. Населення єднає мрія про самодостатність у власному самоврядуванні нащадків східнослов'янського племені білих хорватів. І, змобілізоване, воно сповнене рішучості обороняти свій край від усіх сусідів.

Ще 9 жовтня 1938 р. секретар Української національної оборони Закарпаття Степан Росоха заявляв: *«Не дамо ані п'яді рідної землі, ані полякам, ані мадярам, ані румунам. Хочемо бути на своїй українській землі самі господарями, вповні незалежними й вільними. Хочемо, щоб Закарпаття було самостійним! Тому вимагаємо негайного створення української влади, незалежного уряду!»*³²¹. Тоді ж такі крайова екзекутива ОУН звернулася з відозвою до всього населення регіону, роз'яснюючи мету боротьби: *«Надходить великий час! Закарпаття мусить стати самостійною українською державою! Воно мусить стати зародком одної великої Самостійної Соборної Української Держави, від Попраду і Татрів аж до Каспійського моря і гір Кавказу!»*³²².

Необхідно було готувати збройну оборону краю від майбутніх зазіхань, передовсім Угорщини. Українська Центральна Рада, яка постала в жовтні 1938 р. за почином Волошина, негайно взялася організувати в Ужгороді «Карпатську Січ», взяла на себе місію вишколювати власних військовиків, які своїм здвигом 22 січня 1939 р. в Хусті засвідчили народження власної збройної сили. *«Це місто, — писав Микола Сидор, — від часу свого існування не бачило ані такої радості, ані стільки щасливих облич, ані такої великої кількості народу! Хуст досі ніколи не чув тих гарних боєвих пісень, не чув такого гарного ритмічного кроку своїх рідних, молодих воїнів-січовиків! Та, мабуть, не тільки Хуст, але й не одне місто Соборної України від часів княжих, а деякі від часів наших загальних національних змагань — не бачило такої маніфестації щасливих вільних людей своєї землі!*

Тут десятки тисяч демонстрували любов, вірність і відданість українській владі і укр. нації! Вони голосили цілому світові, що на тих Карпатах, на цій “Срібній Землі” жив, живе і завжди житиме український народ; проте ніхто інший, лиш він мусить бути господарем

³²¹ П. Стерчо, “Національне відродження Карпатської України”, в ОУН. 1929–1954 (Париж, 1955), 202.

³²² П. Стерчо, 202.

своєї правічної землі!»³²³ На допомогу карпатським січовикам прийшли добровольці з багатьох західноукраїнських регіонів. Зрозуміло, найбільшу увагу приділила закарпатським подіям ОУН, делегувавши сюди багатьох своїх підпільників, насамперед з Галичини.

Одним із дієвих керівників «Карпатської Січі» став Роман Шухевич, якого в штабі знали під псевдо «Шука». Оцінюючи його роль у революційному здвигові на Закарпатті, Степан Бандера наголошував: *«До праці й боротьби за державу Карпатської України так само, як і перед тим, і після того до боротьби на інших територіях української землі, Роман Шухевич ставав як перший з перших. Керувала ним свідомість, що боротьба українського народу за свою волю, за державну незалежність і за соборність є одна й неподільна»*³²⁴.

Однак у планах європейських політиків було розшматувати Закарпаття. Європа не тільки погодилася віддати українську етнічну територію Пряшівщину Словаччині, а й на так званому Віденському арбітражі підтримала передачу Ужгорода й Мукачеве з околицями Угорщині. Вилучення з Карпатської України вказаних теренів з родючою землею значно послабило економіку молодого державного утворення. Та в цій надзвичайно важкій ситуації, коли від Карпатської України було відрізано населені пункти п'яти округів — Ужгородського, Мукачівського, Берегівського, Севлюського та Іршавського, уряд Волошина не розгубився, а закликав населення краю до консолідації й праці на благо власної держави.

Вже 19 листопада 1938 р. Українська Центральна Рада оприлюднює «Маніфест до українського народу». В ньому ставить завдання провести земельну реформу, яка дасть можливість інтенсифікувати сільськогосподарське виробництво, передовсім хліборобство, виноградарство, садівництво й тваринництво. Ці директиви уряду Карпатської України, особливо про дбайливе використання кожного клаптика родючої землі, не сходили зі шпальт місцевих газет, які постійно нагадували: *«кожний господар, кожне село, кожний округ має стреміти до того, щоб цього року якнайбільше таких площ було розорано й обернено під культури кукурудзи, збіжжя, соняшника...»*³²⁵.

³²³ М. Сидор, «Карпатська Україна в боротьбі за волю», *Вісник Організації Оборони Чотирьох Свобід України*, травень–червень, (Нью-Йорк, 1949), 27.

³²⁴ С. Бандера, «Командир — провідник (Слідами сл. пам. Романа Шухевича)», *Літопис УПА*, вип. 45 (Торонто — Львів, 2007), 245, 246.

³²⁵ Цит. за: М. Вегеш, *Августин Волошин і Карпатська Україна* (Львів — Хуст: ЗУКЦ, 2004), 195.

Відроджене національне самоврядування Карпатської України піднесло настрої українства всього світу. «Ми, всі українці, — писала відома педагогиня, громадська діячка Софія Русова, — і емігранти, і мешканці рідних земель, переживаємо в ці часи велике хвилювання: утиски проти нашого народу і в Польщі, і на Великій Україні доходять до неможливих ступенів, кров лється, найкращі люди зникають. Тяжко живеться нашим братам і в Румунії. І ось серед цієї ночі страждань блиснула зірка. Міжнародні відносини склалися так, що Карпатська Україна, найменша частина великої соборної України, визволилася з-під чужого панування, має своє державне життя, свій рідний уряд. І гріє серце надія: почалось! Крок за кроком, одна земля за другою мусить визволитися і завдяки своїм зусиллям, і через комплекс міжнародних інтересів, що скупчуються навколо України»³²⁶. А група полтавців і харків'ян з далекого Ірану в грудні 1938 р. просили Августина Волошина надати їм громадянство Карпатської України. Звернулися до нього «як до рідного батька, як до єдиної людини, що може допомогти», по «дозвіл в'їзду до того шматка Рідної Землі, що є тепер під Вашою Високою Опікою»³²⁷.

Уряд А. Волошина розбудовував українське життя, опікуючись розвитком галузей народного господарства, раціональним використанням природних багатств, продовольчим забезпеченням населення, особливо гірських районів, належним медичним обслуговуванням, мережею освітніх закладів. Знаковим для розвитку освіти мало стати заснування університету на базі Українського Вільного в Празі й Української господарської академії в Подебрадах.

Августин Волошин та його урядовці творили цивілізовану демократичну державу. На відміну від країн Центральної Європи, які слідом за гітлерівською Німеччиною запроваджували в себе так звані нюрнберзькі протиеврейські закони, тільки Уряд Карпатської України рішуче спротивився підтримці такого варварства. Саме тому Карпатська Україна в часи її державного існування була в Європі тим своєрідним оазисом, у якому єврейські втікачі з Німеччини, Австрії, Угорщини та інших країн не тільки не зазнавали переслідувань, але й мали право набувати громадянство³²⁸.

Перед загрозою агресії хортиської Угорщини Президент Карпатської України проявив велику мужність, відправивши 14 березня 1939 р.

³²⁶ Цит. за: В. Сергійчук, «Прийняла назавжди Україну в серце», Русова С. Мемуари. Щоденник (Київ: Поліграфкнига, 2004), 7.

³²⁷ Державний архів Закарпатської області. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 8.

³²⁸ Див.: Ю. Мовчан, *Що варто б знати* (Торонто, 1966), 106.

до Берліна три телеграми протесту. А коли після цього представник Німеччини порадив Августину Волошину не чинити опір, законно обраний у лютому 1939 р. Сойм Карпатської України продовжив процес конституційного державотворення, проголосувавши за самостійність. Українство Закарпаття обрало збройну боротьбу — до цього покликав державницький чин Августина Волошина. Українська кров, що пролилася на Закарпатті, скроплювала щойно проголошену українську самостійність на найдальшій південно-західній окраїні нашого етнічного розселення.

Рис. 1. Августин Волошин. 1939 р.

Отже, українці першими стали на збройну боротьбу з фашизмом, бо для них Друга світова війна почалася задовго до 1 вересня 1939 р. І зброю для оборони своєї землі тоді взяли до рук не лише місцеві патріоти, а й українці з інших наших теренів.